

การประยุกต์ไตรสิกขาเพื่อการพัฒนาทุนมนุษย์ในศตวรรษที่ 21

An Application of Threefold Training to Human Capital Development in 21 Century

พระครูศรีธรรมวรภรณ์

Phrakhrusittammavaraphorn

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Email: g53mcu@gmail.com

Received November 11, 2018; Revised November 18, 2018; Accepted March 13, 2019

บทคัดย่อ

การอยู่ร่วมกันในทางสังคมโดยไม่เบียดเบียนก่อความทุกข์ความเดือดร้อน หรือก่อเวรภัย แต่รู้จักมีความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนมนุษย์อย่างช่วยเหลือเกื้อกูล ดำรงตนอยู่ในกรอบของศีล ดำเนินชีวิตตามหลักของศีลให้มีความร่วมมือกับการรักษาการศึกษาของสังคม กฎเกณฑ์หรือ กฎหมาย ระเบียบ แบบแผน ของสังคมและวัฒนธรรมที่ตนอาศัยอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมให้มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพหรือโลกแห่งวัตถุ หรืออาจกล่าวว่าเป็นการรู้จักใช้อินทรีย์คือตา หู จมูก ลิ้น กาย ในการรับรู้โดยไม่เกิดผลเสียหรือเกิดโทษ แต่ให้เกิดผลดีส่งเสริมคุณภาพชีวิต และการฝึกอินทรีย์ให้มีประสิทธิภาพ

บทความนี้จะนำเสนอในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการประยุกต์ไตรสิกขาเพื่อสู่การปฏิบัตินิพพาน โดยจะนำเสนอในประเด็นได้แก่ แนวคิดเกี่ยวกับไตรสิกขา ความหมายของของไตรสิกขา ความสำคัญของไตรสิกขากระบวนการไตรสิกขา และ การประยุกต์ไตรสิกขาเพื่อการพัฒนาทุนมนุษย์ในศตวรรษที่ 21 เพื่อเป็นตัวอย่างในการศึกษาต่อไป

คำสำคัญ: ไตรสิกขา; ทุนมนุษย์; ศตวรรษที่ 21

Abstracts

Living in social distress, harass, molest, without difficulties or disasters, but known to the official relationship with human friends help to aid troubled within the frame of the sacrament. Life according to the principles of the sacrament, in partnership with the society's rules for treatment.

Rules or laws, rules of their society and culture live together happily. Behavior change, with relation to the physical environment, or other object that is a world recognized using eye, ears, nose, tongue, body is organic in perception without consequences or punishment has occurred but rather promotes the quality of life and effective organic training.

This article will present the issues related to the practical application by the threefold training Nirvana, will present the issues include ideas about the meaning of the threefold training of threefold training of threefold training process, the importance and the application of threefold training to human capital development in the 21 century, so as to further study.

Keywords: Threefold Training; Human Capital Development; 21 Century

บทนำ

พระพุทธศาสนามีระบบการพัฒนาปัญญา โดยนำหลักของไตรสิกขามาเป็นเครื่องมือในการพัฒนา มีหลักปฏิบัติที่สำคัญได้แก่ สิกขา 3 หรือ ไตรสิกขา หมายถึง ข้อที่จะต้องศึกษา ข้อที่จะต้องปฏิบัติ เพื่อฝึกหัดอบรมกาย วาจา จิตใจและสติปัญญาให้สูงขึ้น จนสามารถบรรลุนิพพานอันเป็นจุดหมายหลักใน พระพุทธศาสนา ประกอบด้วย 1) อธิศีลสิกขา หรือ ศีลสิกขา 2) อธิจิตตสิกขา หรือ จิตตสิกขา หรือว่า สมาธิสิกขา 3) อธิปัญญาสิกขา หรือ ปัญญาสิกขารวมเรียกกันสั้นๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นหลักเพื่อการเรียนรู้และฝึกอบรมตน คือ การฝึกอบรม 3 ด้าน ได้แก่ การสำรวมทางกาย และวาจา การทำจิตใจให้บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว และการพิจารณาเห็นหรือรู้เห็นตามความเป็นจริง การเรียนรู้สู่การปฏิบัติ ด้วยการฝึกฝนอบรมจนเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงหรือเกิดวิปัสสนาญาณ คือเห็นแจ้งในพระไตรลักษณ์ อันได้แก่ อนิจจัง คือความไม่เที่ยง ทุกขัง คือความทนอยู่ไม่ได้ และอนัตตา คือความไม่ใช่ตัวตน หรือความบังคับบัญชาไม่ได้ นอกจากนี้ ไตรสิกขา จัดว่าเป็นหลักปฏิบัติหรือหนทางเดียวกันกับอริยมรรค เรียกว่า ทางสายตรง เพื่อบรรลุเป้าหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน ศีลเป็นบันไดขั้นต้นหรือเริ่มแรกก้าวไปสู่การปฏิบัติขั้นสมาธิและปัญญา ตามลำดับ เพื่อเข้าถึง เป้าหมายคือหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะโดยสิ้นเชิง ข้อนี้ดังพุทธพจน์ที่ว่า “สมาธิที่ศีลอบรมแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาที่สมาธิอบรมแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตที่ปัญญาอบรมแล้ว ย่อมหลุดพ้นจาก อาสวะโดยสิ้นเชิง คือจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ”

ศีลเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงจุดหมายสูงสุดโดยส่วนเดียวไม่ได้ แต่เป็นวิธีการเพื่อก้าวหน้าไปสู่ความเจริญ ขั้นต่อไป เพื่อสมาธิ โดยความหมายนี้คุณค่าในศีลก็คือ เจตนาที่จะจะดเว้น หรือการไม่มีความดำริในการที่จะ กระทำชั่วใดๆ อยู่ໃใจ ซึ่งทำให้จิตใจบริสุทธิ์ปลอดโปร่งโล่งใจ ไม่มีความคิดวุ่นวาย ชุ่นมัว

หรือกังวลใดๆ มารบกวน จิตใจจึงสงบทำให้เกิดสมาธิได้ง่าย เมื่อมีใจสงบเป็นสมาธิแล้วก็เกิดความคิดล่องตัวในการที่จะใช้ปัญญา ผลของวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งหมายถึงปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นตามความเป็นจริง ว่าขั้น 5 เป็นอนิจจัง ทุกขังและอนัตตา คือ เห็นประจักษ์แจ้งซึ่งไตรลักษณ์แห่งรูปและนาม โดยอาศัยวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นฐานในการฝึกปฏิบัติเพื่อให้เกิดวิปัสสนาญาณ

อนึ่ง การเข้าสู่เส้นทางหรือวิปัสสนาญาณ ของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานโดยการเจริญสติ เพื่อพัฒนาความประพฤตินามธรรมะ การประพฤติดบมจิต เป็นไปเพื่อให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย และเพื่ออยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ดี เกื้อกูลแก่กัน การเจริญสมาธิ พัฒนาจิต การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคงทางจิต เจริญอภิสมากรรมด้วยคุณธรรมทั้งหลาย และการเจริญ ปัญญา พัฒนาปัญญา การฝึกอบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิต สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและพ้นจากความทุกข์ ฉะนั้น เมื่อจิตได้พัฒนาเต็ม ขัน เป็นจิตที่มีพลังแห่งอำนาจสมาธิ ย่อมนำจิตนั้นมาใช้ในการพัฒนาปัญญา คือ ปัญญาภาวนาที่เป็น ขบวนการให้เกิดวิปัสสนาญาณ วิปัสสนาญาณเป็นญาณที่เกิดแก่ผู้บำเพ็ญวิปัสสนา โดยลำดับตั้งแต่ต้นจนถึงจุดหมายคือมรรคผลนิพพาน

พระพุทธศาสนา ได้เน้นความสำคัญเกี่ยวกับหลักไตรสิกขา เป็นอย่างมาก เนื่องจากว่า หลักการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาทั้งหมดจัดเข้ารวมอยู่ในหลักสิกขานี้ เมื่อไตรสิกขาเป็นหลัก คำสอนที่ครอบคลุมหลักการปฏิบัติธรรมทั้งหมดในทางพระพุทธศาสนา ก็กล่าวได้ว่าพระพุทธศาสนานั้นเป็นหลักธรรมแห่งการศึกษา เรื่องของการศึกษาจึงเป็นเรื่องของพระพุทธศาสนาทั้งสิ้นสำหรับความเป็นมาของหลักไตรสิกขานั้นเป็นอย่างไร ความหมายและประเภทของหลักไตรสิกขาคืออะไร ความสำคัญของหลักไตรสิกขาเป็นอย่างไร และสาระสำคัญของหลักไตรสิกขาเป็นอย่างไร จะได้นำมาศึกษาตามลำดับดังนี้

แนวคิดเกี่ยวกับไตรสิกขา

พุทธธรรมมีกรอบการพัฒนาหลักเป็นระบบศึกษา 3 ประการ เรียกว่า ไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ที่เรียกสั้น ๆ ว่า ศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งเป็นการฝึกหัด อบรม เพื่อพัฒนากาย ความประพฤติ จิตใจ และปัญญา ไตรสิกขานี้เป็นการศึกษาที่ครอบคลุมการดำเนินชีวิตทุกด้านและทุกวัยอีกทั้งความง่ายยากตั้งแต่เรื่องเบื้องต้นทั้งของเด็กและผู้ใหญ่จนถึงเรื่องที่ละเอียดและซับซ้อนที่ยากจะหาองค์ความรู้อื่นใดมาเทียบได้

หลักพุทธศาสนา สิกขาทำให้คนศึกษา ฝึกฝน เรียนรู้ พัฒนาตนอยู่เสมอ มุ่งไปข้างหน้า เท่านั้น ส่วนอุปมาทะ คือ ความไม่ประมาทก็คอยปลุกเร้าไม่ให้หยุด คือ หยุดไม่ได้เลย หยุดเมื่อไร เป็นการประมาททันที การพัฒนาคนตามหลักพุทธศาสนาจึงเป็นทั้งการพัฒนามนุษย์ โดยเน้นการ สร้างเสริมคุณภาพของคนที่จะมาเป็นส่วนร่วมในการแก้ปัญหาของยุคสมัยและเป็นการพัฒนาคน ที่สอดคล้องกับจุดหมายระยะยาวแห่งความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ด้วย ไม่ใช่เป็นเพียงการพัฒนาคน เพื่อมาสนอง

ความต้องการด้านทรัพยากรคนเฉพาะกาล เฉพาะกรณี ปัจจุบันเป็นที่ยอมรับโดยทั่วกัน ว่าคนเป็นทรัพยากรที่มีคุณค่ามากที่สุดอย่างหนึ่งขององค์การ เพราะคนเป็นทรัพยากรสำคัญที่จะ ก่อให้เกิดความคุ้มค่าในการใช้ทรัพยากรอื่น ๆ ในองค์การ และทรัพยากรนี้ยังสามารถพัฒนาเพิ่ม ศักยภาพให้สูงขึ้นได้อีกด้วย ดังนั้นในการบริหารทรัพยากรบุคคลในองค์การ จึงไม่เพียงแต่ให้ความสำคัญกับขั้นตอนในการสรรหา การคัดเลือกเท่านั้น แต่ต้องให้ความสำคัญกับการพัฒนา ทรัพยากรมนุษย์ด้วย

พระพุทธองค์ทรงแสดงหลักการศึกษาตามแนวทางพระพุทธศาสนาไว้ในพระไตรปิฎกว่า ภิคุขุทั้งหลาย ลิกขา 3 ประการนี้ ลิกขา 3 ประการมีอะไรบ้าง คือ 1. อธิศีลสิกขา 2. อธิจิตสิกขา 3. อธิปัญญาสิกขา (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 20 ข้อ 87 : 318)

ส่วนคำว่า ติ หรือ ไตร นั้น หมายถึง องค์ประกอบ 3 ประการ คือ อธิศีลสิกขา.อธิจิต ลิกขา. อธิปัญญาสิกขา หรือ ศีล สมาธิ และปัญญา โดยมีความหมายตามพระไตรปิฎกดังนี้

1) **อธิศีลสิกขา** (สิกขาคือศีลอันยิ่ง) หมายถึง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความ ประพฤติ อย่างสูง ดังคำอธิบายในคุหฺฏฐกสูตรตนิเทศ คัมภีร์มหานิทเทศ ว่า อธิศีลสิกขาเป็นอย่างไร คือ ภิคุขุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มึศีล สรรวมด้วยความสังวรใน พระปาติโมกข์ สมบูรณ์ด้วยอาจาระและโคจร เห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลายอยู่คือ สีสันต์เล็ก สีสันต์ใหญ่ ศีลเป็นที่พึ่ง เป็นเบื้องต้น เป็นความประพฤติ เป็นความสำรวม เป็นความระวัง เป็นหัวหน้า เป็นประธานเพื่อความถึงพร้อมแห่งธรรมที่เป็นกุศล นี้ชื่อว่า อธิศีลสิกขา (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 29 ข้อ 10 : 48)

2) **อธิจิตสิกขา** (สิกขาคือจิตอันยิ่ง) หมายถึง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดคุณธรรมเช่นสมาธิอย่างสูงการสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายดังคำอธิบาย ในคุหฺฏฐกสูตรตนิเทศ คัมภีร์มหานิทเทศ ว่า อธิจิตสิกขา เป็นอย่างไร คือ ภิคุขุในธรรมวินัยนี้ สังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร ปีติและสุข อันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจาร สงบระงับไปแล้ว บรรลุตติยฌาน มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขที่เกิด จากสมาธิอยู่เพราะปีติจางคลายไป มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌาน ที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุขเพราะละสุขและทุกขได้แล้ว เพราะ โสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ เพราะอุเบกขาอยู่นี้ ชื่อว่า อธิจิตสิกขา (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 29 ข้อ 10 : 49)

3) **อธิปัญญาสิกขา** (สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง) หมายถึง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง การรู้ชัดตามความเป็นจริงในอริยสัจ 4 เป็นลำดับไป จนทำให้แจ้งทั้ง เจโตวิมุติ และปัญญาวิมุติ สามารถทำลายอาสวะกิเลสให้หมดไป ดังคำอธิบายในคุหฺฏฐกสูตรต นิเทศ คัมภีร์มหานิทเทศ ว่า อธิปัญญาสิกขา เป็นอย่างไร คือภิคุขุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มึปัญญา ประกอบด้วยปัญญา อันประเสริฐหยั่งถึงความเกิดและความดับ เพิกถอนกิเลสให้บรรลุถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบเธอรู้ตาม ความเป็นจริงว่า“นี่ทุกข์”...“นี่ทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์)”...“นี่ทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์)”... “นี่

ทุกข์ นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเครื่องดำเนินไปสู่ความดับทุกข์)” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “เหล่านี้อาสวะ” ... “นี้อาสวสมุทัย” ... “นี้อาสวนิโรธ” ... “นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา” นี้ชื่อว่า อธิปญญาสิกขา (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 29 ข้อ 10 : 49)

ความหมายของของไตรสิกขา

เพื่อให้เข้าใจความหมายของไตรสิกขามากยิ่งขึ้น ผู้วิจัยจึงรวบรวมคำอธิบายจากวรรณกรรมชั้นรองลงมา ซึ่งอรรถกถาจารย์และนักวิชาการร่วมสมัยได้ขยายความเพิ่มเติมจากพระไตรปิฎก มาแสดงไว้ดังต่อไปนี้

พระอุปติสสเถระ (ลังกา) ได้ให้ความหมายของการศึกษาและขอบเขตของการศึกษา ไว้ในวิมุตติมรรคว่า สิกขา หมายถึงการศึกษาเรื่องที่ควรศึกษา การศึกษาอันยอดเยี่ยมและการศึกษาเพื่อความเป็นพระอเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา) (พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, 2548)

พระพุทธโฆษาจารย์ (พระคณาจารย์) (2538) ได้อธิบายไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ไตรสิกขา เป็นทั้งหลักการและวิธีปฏิบัติเพื่อให้สามารถล่วงพ้นจากอบาย, กามธาตุ และภพทั้งปวง โดยมีเป้าหมายที่การบรรลุพระนิพพานอันบริสุทธิ์ปราศจากมลทิน ไตรสิกขาเป็นแนวปฏิบัติในทางสายกลางที่มีใช้การปรนเปรอ ตนด้วยกามสุขและการทรมานตน มีศีลเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสที่แสดงออกทางกาย วาจา สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสที่กลุ้มรุมจิต และปัญญาเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัยกิเลสที่แอบแนบอยู่ในจิตสามารถพัฒนาบุคคลให้เป็นพระอริยะผู้มีความบริบูรณ์ด้วยศีล ได้แก่ พระโสดาบันและพระสกทาคามี. บริบูรณ์ด้วยสมาธิ ได้แก่ พระอนาคามี และบริบูรณ์ด้วยปัญญา ได้แก่ พระอรหันต์ นอกจากนี้ องค์ธรรมทั้ง 3 ยังเป็นเครื่องอุดหนุนให้บรรลุคุณวิเศษอันหาได้ยากในบุคคลทั้งไป ดังมีวิชา 3 เป็นต้น

พุทธทาสภิกขุ (2549) ได้อธิบายว่า การศึกษา ในภาษาไทยหมายถึง การศึกษาเล่าเรียน ซึ่งตรงกับ คำว่า สิกขา ในพระพุทธศาสนา หมายถึง การปฏิบัติ ใ้ได้รับปริญญา คือ ลิ่น ราคะ ลิ่นโทสะ ลิ่นโมหะ ผลของการปฏิบัติสิกขาเป็นอย่างนั้น การปฏิบัติอย่างนั้นก็เพื่อความรอดจากสิ่งอันไม่พึงปรารถนา สิ่งใดที่เป็นความทุกข์ทรมาร ความยุ่งยากลำบากแก่จิตใจก็ เรียกว่า อันไม่พึงปรารถนา แก้ไขด้วยการศึกษา

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (2550) ได้ให้ความหมายไตรสิกขาว่า หมายถึง การพัฒนามนุษย์ให้ดำเนินชีวิตดีงามถูกต้อง ทำให้มีวิถีชีวิตที่เป็นมรรค เป็นทางดำเนินชีวิตหรือ วิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงามของมนุษย์ ต้องเรียนรูฝึกฝนพัฒนาตน คือ สิกขามรรคกับสิกขาจึงประสานเป็น อันเดียวกัน เมื่อมองในแง่อริยสัจ 4 ก็เป็นอริยมรรค คือ วิถีชีวิตอันประเสริฐเมื่อ เป็นมรรคก็ดำเนินก้าวหน้าไปสู่จุดหมายใดก่่าจัดสมุทัยให้หมดไป ช่วยให้เราชีวิตที่พึงพา อวิชา ตัณหา อุปทาน น้อยลงไป ไม่อยู่ใต้อานาจครอบงำ ของมันพรอมกับที่เรามีปัญญาเพิ่มขึ้น และดำเนินชีวิตด้วยปัญญามากขึ้นตามลำดับจนกระทั่งในที่สุดพอสมุทัยหมดทุกข์ก็หมดก็บรรลุ หมายถึง นิโรธ โดยสมบูรณ์

ราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542 (2546) ได้ให้ความหมายของไตรสิกขาว่า “...ไตรสิกขามหาถึงสิกขา 3 คือ ศีล เรียกว่า สีสสิกขา สมาธิ เรียกว่า จิตสิกขา และปัญญา เรียกว่า ปัญญาสิกขา...”

สรุปได้ว่า คำว่าไตรสิกขา คือสิกขา 3 หมายถึง ข้อสำหรับศึกษา การศึกษาข้อปฏิบัติที่พึงศึกษาการฝึกฝนอบรมตนในเรื่องที่พึงศึกษา 3 อย่างคือ 1) อธิสีลสิกขา ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางประพฤติ (ทางกายวาจา) อย่างสูง 2) อธิจิตตสิกขา ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกหัดอบรมจิตเพื่อให้เกิดสมาธิอย่างสูง คือ ศึกษาเรื่อง จิตอบรมจิตให้สงบมั่นคงเป็นสมาธิ 3) อธิปัญญาสิกขา ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกหัดอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้อย่างสูง

ความสำคัญของไตรสิกขา

ไตรสิกขานั้นเป็นกระบวนการที่สำคัญในการพัฒนามนุษย์คือการจัดตั้งระบบระเบียบแบบแผนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตและการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ ซึ่งเนื้อหาสาระที่สำคัญของไตรสิกขานั้นได้สอดแทรกอยู่ในหลักธรรมต่าง ๆ เช่น โอวาทปาติโมกข์ ด้วยเหตุนี้ โดยจำแนกพุทธโอวาทที่แสดงถึงความสำคัญของไตรสิกขาออกเป็นด้านต่าง ๆ ดังนี้

1. ไตรสิกขาเป็นหลักธรรมใหญ่เพื่อกำจัดกิเลสของภิกษุและบุคคลทั้งหลาย ดังปรากฏใน อนุพุทธสูตร ว่าด้วยการตรัสรู้ธรรมเป็นเหตุสิ้นภพวาทิกษุทั้งหลาย เพราะไม่รู้อย่างตลอดธรรม 4 ประการ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่รอนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้ ธรรม 4 ประการ อะไรบ้าง คือ อริยศีล อริยสมาธิ อริยปัญญา และอริยวิมุตติเราถอนภพได้แล้ว ภพเนตติสิ้น ไปแล้วธรรมเหล่านี้ คือ ศีล สมาธิ ปัญญาและวิมุตติอันยอดเยี่ยมพระโคตมผู้มียศตรัสรู้แล้ว ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสบอกธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายเพื่อความรู้อยิ่ง (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 21 ข้อ 1 : 1-2)

2. ไตรสิกขารากฐานที่สำคัญของพระวินัย ดังปรากฏในวัชชีปุตตสูตรว่า พระพุทธองค์ทรงให้คำแนะนำภิกษุรูปหนึ่งว่า หากเธอไม่อาจประพฤติปฏิบัติตามสิกขาบทที่บัญญัติไว้ได้ครบถ้วน บริบูรณ์ก็ให้พึงศึกษาปฏิบัติในสิกขา 3 เพื่อการละระคะโทสะ โมหะทำให้ผู้ไม่ประกอบ อุกุศลกรรม เพราะสิกขา 3 ประการนี้เป็นที่รวมของสิกขาบทนั่นเอง (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 20 ข้อ 85 : 310-311)

3. ไตรสิกขาเป็นกระบวนการฝึกศึกษาพัฒนามนุษย์เป็นกระบวนการพื้นฐาน ในการฝึกพฤติกรรมที่ดีของมนุษย์ให้ดียิ่งขึ้น ดังที่แสดงในปฐมสิกขาสูตร ว่าภิกษุผู้ทำให้บริบูรณ์ศีล ทำพอประมาณในสมาธิ และปัญญา ย่อมสามารถบรรลุเป็นพระโสดาบัน หรือเป็นพระสกทาคามี ขณะที่ภิกษุผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล และสมาธิทำพอประมาณในปัญญา ย่อมสามารถบรรลุเป็นพระอนาคามี สวรรณภิกษุผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล สมาธิ ปัญญา ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะกิเลสทั้งปวง (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 20 ข้อ 87 : 312-314)

พุทธทาสภิกขุ (2549) กล่าวถึงความสำคัญของการศึกษาไวพอสรูปใดวา การจัดการศึกษาทุกอย่างให้เสริมสร้างมนุษยธรรม ความเป็นมนุษย์ที่ถูกต้องไม่มีปัญญาแก่ฝ่ายใด จัดการศึกษาทุกอย่างให้เสริมสร้างมนุษยธรรมคือ สร้างมนุษยธรรมขึ้นมา แล้วเสริมมนุษยธรรมให้ก้าวหน้า ก้าวหน้าไป นับตั้งแต่ว่าละสัญญาตญาณอย่างสัตว์แล้วก็มีความคิดนึกอย่างมนุษย์ก็เป็น มนุษยธรรม ก็ส่งเสริมให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป ดังนั้นเป้าหมายของการศึกษา ก็คือการพัฒนามนุษยธรรมให้มันมา ในทิศทางที่ถูกต้อง คือละอหังการ ละความเห็นแก่ตัว ก็เลิกละไม้อาจจะเกิดบุคคลก็จะมีสันติสุขสังคมก็จะมีสันติภาพ นี่คือเป้าหมายของการศึกษา

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (2544) กล่าวถึงความสำคัญของการศึกษาไวพอสรูปใดวา ไตรสิกขา นี่เมื่อนำมาแสดงเป็นคำสอนในภาคปฏิบัติต่างๆ ไปใดปรากฏในหลักที่เรียกว่า โอวาทปติโมกข (พุทธโอวาทที่เป็นหลักใหญ่ 3 อย่าง) คือ 1. การไม่ทำความชั่วทั้งปวง ทั้งทางกาย ทางวาจา จัดเป็น ศีล 2. การบำเพ็ญความดีให้เพียบพร้อม จัดอยู่ในการปฏิบัติจิตขั้นที่เรียกว่า สมาธิ 3. การทำจิตของตนให้ผ่องใส จัดเป็นการฝึกปฏิบัติในขั้นสูงสุด เรียกว่า ปัญญา

พระเทพโสมภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) (2548) โดกล่าวถึงความสำคัญของการศึกษา หรือ (การศึกษา) ที่เกี่ยวเนื่องกับการพัฒนามนุษย์ที่สมบูรณ์ตามหลักพระพุทธศาสนาไววา การศึกษา หมายถึง การเรียนรู้เพื่อเป็นมนุษย์ที่เต็มบริบูรณ์ เพราะได้รับการพัฒนาทั้งทางกาย และทางจิตใจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีจิตใจที่เปี่ยมล้นด้วยปัญญา จึงเป็นอิสระหลุดพ้นจากการบีบคั้น ของอำนาจกิเลส ตัณหา ดังคำกล่าวที่ว่า “ทุกข์มีเพราะยึด ทุกข์ยึดเพราะอยาก ทุกข์มากเพราะพลอยทุกข์น้อยเพราะหยุด ทุกข์หลุดเพราะปล่อย” เมื่อปล่อยวางแล้วย่อมหลุดพ้นทุกข์ และพบความสุขสงบคือสันติ ดังนั้น มนุษย์ที่สมบูรณ์ในพระพุทธศาสนาจึงหมายถึงผู้บรรลุวิมุตติ คือ เป็นอิสระหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง เพราะฉะนั้น วิมุตติจึงเป็นเป้าหมายของการศึกษาตามหลักไตรสิกขาตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “สมาธิที่มีศีลอบรมแล้วย่อมมีผลมากมีอานิสงส์มาก ปัญญา ที่มีสมาธิอบรมแล้วย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตที่มีปัญญาอบรมแล้วย่อมหลุดพ้นจากอาสวะ โดยชอบ” ความหลุดพ้นนี้ก็คือวิมุตติซึ่งเป็นบรมสันติ เมื่อคนเราบรรลุถึงวิมุตติแล้วถือว่าเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เรียกว่า พระอเสชะ หมายถึง ผู้จบการศึกษาสูงสุดในพระพุทธศาสนา

ความสำคัญของการศึกษาที่นำมาแสดงข้างต้นนั้นเป็นเครื่องยืนยันใดวา ไตรสิกขา เป็นหลักคำสอนสอนทางพระพุทธศาสนาที่พุทธศาสนิกทุกคนควรนำมาปฏิบัติเพื่อพัฒนาตนเองให้มีชีวิต ที่ดีงามเพื่อจัดปรับเตรียมสภาพชีวิตสังคมและสิ่งแวดล้อมรวมทั้งลักษณะแห่งความสัมพันธ์ต่าง ๆ ให้อยู่ในภาวะที่เหมาะสมและพร้อมที่จะเป็นอยู่ปฏิบัติกิจและดำเนินการต่าง ๆ เพื่อก้าวหน้าไปอย่างได้ผลดีที่สุดสูงสุดจุดหมายของชีวิตของบุคคล ขององค์กร ของชุมชนตลอดจน สังคมและประเทศชาติต่อไป

ความหมายของทุนมนุษย์

ทุนมนุษย์ หมายถึง ผลรวมของทักษะ ความรู้ความสามารถ และคุณสมบัติเฉพาะส่วนบุคคล โดยเกิดจากการเสริมสร้าง สังคม และรวบรวมมาตั้งแต่เยาว์วัย เริ่มจากครอบครัว สังคม โรงเรียน และสถาบันการศึกษาในระดับต่างๆ รวมถึงการเรียนรู้จากประสบการณ์ผ่านกิจกรรมทั้งแบบที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ยิ่งมนุษย์มีโอกาสได้มีการเรียนรู้และสะสมประสบการณ์มากเท่าใดก็ จะยิ่งมีทุนมนุษย์มากขึ้นเท่านั้น (ศิริภัสสรค์ วงศ์ทองดี, 2557) ทุนมนุษย์เป็นสินทรัพย์ประเภทหนึ่งที่ไม่สามารถแยกออกจากตัวตนของมนุษย์ ทุนมนุษย์จึงถูกใช้เพื่อสร้างประโยชน์และเพิ่มผลตอบแทนให้แก่เฉพาะเจ้าของทุนเท่านั้น (Park, 2004) ดังนั้นทุนมนุษย์จึงเป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าและมีความสำคัญสามารถนำมาสร้างคุณค่าให้แก่องค์กร ทำให้เกิดการเกิดความได้เปรียบทางการแข่งขัน (ประไพทิพย์ ลือพงษ์, 2555) สำหรับประเทศไทยเริ่มได้ยินคำว่า “ทุนมนุษย์” เป็นครั้งแรกประมาณปี พ.ศ. 2544 (ธำรงค์ดี คงดาสวัสดิ์, 2550) และมีแนวคิดการมองทรัพยากรมนุษย์ที่มีความสามารถว่าเป็นสินทรัพย์ที่มีค่าเพื่อการลงทุน สามารถสร้างมูลค่าเพิ่มให้แก่องค์กร ทรัพยากรมนุษย์จึงเป็นทรัพยากรที่มีคุณค่ามากที่สุดขององค์การในบรรดาปัจจัยการผลิตขั้นพื้นฐานทั้งหมดได้แก่ คน เงิน วัสดุอุปกรณ์ และเครื่องจักร (สาคร สุขศรีวงศ์, 2551) แตกต่างจากแนวคิดการจัดการ

ทุนมนุษย์เป็นองค์ประกอบหนึ่งของทุนทางปัญญา โดยที่ทุนทางปัญญาประกอบด้วย 1) ทุนมนุษย์ 2) ทุนโครงสร้าง และ 3) ทุนลูกค้า ทุนมนุษย์เป็นสินทรัพย์ส่วนบุคคลที่มีความสำคัญเพราะสามารถสร้างคุณประโยชน์ให้แก่องค์กร การพัฒนาทุนมนุษย์จึงมีบทบาทสำคัญต่อการเพิ่มผลกำไรดำเนินงานให้กับองค์กร ได้แก่การเพิ่มความสามารถในการทำกำไร การเพิ่มความสามารถในการชำระหนี้ การจัดการสินทรัพย์ให้มีประสิทธิภาพ และความสามารถในการพัฒนาด้านอื่นๆ ต่อไปในอนาคต (Lv & Han, 2015) องค์การควรให้ความสำคัญในการพัฒนาและฝึกอบรมพนักงาน เพื่อให้พนักงานทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น และเพื่อให้องค์การบรรลุเป้าหมายตามแผนที่ได้วางไว้ (กัลย์ ปิ่นเกษร, 2560) ทั้งนี้เนื่องจากทรัพยากรมนุษย์เป็นปัจจัยในการสร้างความได้เปรียบทางการแข่งขัน องค์การสามารถใช้ตัวชี้วัดทุนมนุษย์ระดับองค์การแบบผสมผสานทั้งเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ เพื่อวิเคราะห์รายงานผลการดำเนินงาน การวางแผน และพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้สอดคล้องกับกลยุทธ์และบริบทขององค์การได้อย่างเหมาะสม

การประยุกต์ไตรสิกขาเพื่อการพัฒนาทุนมนุษย์ในศตวรรษที่ 21

บทบาทไตรสิกขาในฐานะเป็นขบวนการฝึกปฏิบัติ 3 ด้านไตรสิกขา เป็นระบบปฏิบัติที่มุ่งเน้นการใช้งานเป็นการนำเอาองค์ของมรรคออกมาเป็นขบวนการวิธีปฏิบัติที่มีขั้นตอนต่างๆ ทำให้บุคคลผู้

นั้นรู้จักบังคับควบคุมตนเอง รู้จักคิดรู้จักพิจารณาเกี่ยวกับพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องเป็น การเริ่มจากความสัมพันธ์ทางสังคมเข้าไปหาในตัวบุคคล สามารถอธิบายได้ดังนี้

1. การประยุกต์ในการพัฒนาทางด้านร่างกาย (หมวดที่ 1 อธิศีลสิกขา คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ) ไตรสิกขาจึงก้าวจากความสัมพันธ์ที่เป็นไปตามลำดับระหว่างองค์ธรรม ออกมาสู่การฝึกคนเป็นขั้นเป็นตอนจากส่วนที่หายากไปหาส่วนที่ละเอียดหรือจากส่วนที่เป็นรูปเป็นร่าง จัดการง่ายไปสู่สิ่งที่ประณีตลึกซึ้งมองไม่เห็นยากที่จะควบคุมจัดการคือเริ่มด้วยฝึกกาย วาจา เข้าไปหา จิต และปัญญา

2. การประยุกต์ในการพัฒนาทางด้านจิตใจ (หมวดที่ 2 อธิจิตตสิกขา คือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ) การควบคุมกิริยาอาการให้อยู่ในภาวะถนัดหรือเหมาะสมที่สุดแก่งานเป็นอภิสีลสิกขา การทำจิตใจให้ตั้งมั่นแน่วแน่ (อยู่กับงานคืออารมณ์ที่กำหนด) มุ่งมั่นในการปฏิบัติอย่างมีความสุข

3. การประยุกต์ในการพัฒนาทางด้านปัญญา (หมวดที่ 3 อธิปัญญาสิกขา คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ) การใช้ปัญญา หรือความรู้ความเข้าใจที่เกิดขึ้นเป็นไปอยู่ในเวลานั้น ให้เกิดคุณค่าอย่างเหมาะสม

ไตรสิกขาเป็นระบบการฝึกอบรมที่เป็นเชิงปฏิบัติผู้ฝึกอบรมอยู่ในช่วงตอนใดของไตรสิกขาจะเป็นขั้นศีลก็ตาม ขั้นสมาธิก็ตาม ขั้นปัญญาก็ตาม การทำหน้าที่ขององค์มรรค หรือการปฏิบัติตามองค์มรรค ทุกข้อตั้งแต่สัมมาทิฏฐิ ถึงสัมมาสมาธิ ย่อมดำเนินอยู่เรื่อยไปตลอดเวลาทุกช่วงตอน การกล่าวออกมาว่าเป็นขั้นศีล ขั้นสมาธิ หรือขั้นปัญญา การทำหน้าที่แห่งองค์ธรรมภายในของมรรค คือ เมื่อประพาศมีศีล ใจก็มีสมาธิเมื่อใจมีสมาธิ การคิดก็ได้ปัญญา พอได้ปัญญาก็กลายเป็นสัมมาทิฏฐิ องค์แรกของมรรค สัมมาทิฏฐิก็ส่งทอดแก่สัมมาสังกัปปะๆ ก็นำทางแก่สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ตามหลักความสัมพันธ์ระหว่างองค์มรรค กลายเป็นการช่วยให้เกิดศีลแล้วสืบทอดต่อๆ กันไปอีก พร้อมกับทำให้คุณภาพทั้งของการฝึกอบรมและทั้งขององค์ธรรมทั้งหลายประณีตเข้มแข็งยิ่งขึ้นเรื่อยๆ

พระพุทธศาสนามีหลักปฏิบัติให้คนไปไกลกว่าเรื่องศีลธรรมไปไกลจนถึงกับสามารถกำจัดความหม่นหมองทุกชนิดที่เหลือวิสัยที่ศีลธรรมจะกำจัดได้ เช่น ความยุ่งยากใจเป็นส่วนตัว ความทุกข์ในใจอันเกิดจากการเกิด แก่ เจ็บ ตาย และกิเลสชั้นละเอียด ซึ่งไม่อยู่ในวิสัยที่ศีลธรรมทั้งหลายจะช่วยกำจัดให้ได้จะพ้นทุกข์ได้ ก็ต้องปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา อันประกอบด้วย ศีล สมาธิ และปัญญา และอะไรเป็นเหตุให้ ศีล สมาธิ ปัญญา ให้มีขึ้นเกิดขึ้นในตัวบุคคล เหตุปัจจัยให้เกิดไตรสิกขาได้ดังนี้ การมีขึ้นของไตรสิกขา เริ่มแรก คือ ศีล เหตุปัจจัยส่วนนี้คือ การคบภิกษุสามเณร (สัตบุรุษที่บริบูรณ์) ผู้ฝึกอบรมและปรับปรุงตนอยู่เสมอควรเอาอย่าง ทำให้ระลึกและเฝ้าระวังด้วยซาบซึ้งภูมิใจการได้คบผู้รู้และดีพร้อมจะได้รับแต่สิ่งที่มีประโยชน์ยอมทำให้ได้ฟัง (สัทธรรมบริบูรณ์) ได้เล่าเรียน ปรโตโฆสะ ทำให้เกิดศรัทธา ย่อมมีฉันทะหรือความพอใจออกเดินทางแห่งการพ้นทุกข์ เชื่อกรรมและผลของกรรม จะไม่ยอมทำความชั่วทางกาย วาจา การไม่ทำความชั่วน้อมเข้าไปในการสำรวมกาย วาจาใจ ที่เรียกว่า

อินทรียสังวร ระมัดระวังป้องกันอาสวะที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ละอาสวะที่เกิดขึ้นแล้วด้วยสังวร คือ ความสำรวม การสำรวม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เพราะจิตนี้เองจึงเป็นเหมือนอย่างสัตว์ 6 จำพวกที่ดิ้นรนกวัดแกว่งกระสับกระส่ายไปต่างๆ เพื่ออารมณ์ทางทวารทั้ง 6 นี้เพราะฉะนั้นจึงเป็นศีลก็ ไม่ได้ เป็นสมาธิก็ไม่ได้ เป็นปัญญาก็ไม่ได้ ถ้าไม่มีการสำรวม การสำรวมกาย วาจา ใจ กายก็สุจริต วาจาก็สุจริต ใจก็สุจริต ที่เรียกว่า สุจริต 3 ศีลได้เกิดขึ้นในตัวบุคคลแล้วในการสำรวมอายตนะทั้งหกด้วยสติสัมปชัญญะ การกำหนดรู้อารมณ์ที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ พร้อมทั้งมีความเพียรในการกำหนดด้วยสติ วิริยะ ความเพียร เป็นความอาจหาญ แก้วกล้า บากบั่น ก้าวไป ใจสู้ไม่ย่อท้อไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรคและความยากลำบาก เมื่อคนรู้อะไรสิ่งใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึงถ้าวิริยะเกิดขึ้นแก่เขาแล้วแม้ได้ยินว่าจุดหมายนั้นจะลุล่วงได้ยากนัก มีอุปสรรคมาก หรืออาจใช้เวลายาวนานเท่านั้น ปีเท่านี้เดือน เขาก็ไม่ทอดทิ้ง กลับเห็นเป็น สิ่งท้าทายที่เขาจะเอาชนะให้ได้ทำให้สำเร็จจึงเพียรนั่ง เพียรเดิน เพียรกำหนด โดยไม่ขาดระยะอย่างต่อเนื่อง เป็นเหตุให้เกิดสมาธิ สมาธิก็จะเกิดขึ้นจากความเพียร และสติสัมปชัญญะนี้เอง การได้ยินได้ฟังได้ศึกษาที่เรียกว่า สุตะ มาก่อนเพื่อจะได้มีความรู้ในการปฏิบัติ และเพื่อมาปฏิบัติวิธีการกำหนดรูปนามที่เป็นปัจจุบัน พร้อมทั้งจิตก็ได้พิจารณาเมื่อ โยนิโสมนสิการ กำลังทำงานอยู่ สติก็จะยังอยู่ด้วยไม่หลงลอยหลุดไป

ไตรสิกขาเป็นการฝึกอบรมเพื่อพัฒนา 3 ด้านคือด้านพฤติกรรม (ศีล) ด้านจิตใจ (สมาธิ) และด้าน ความรู้ความคิด (ปัญญา) ไตรสิกขานี้มีเนื้อหาครอบคลุมมรรคมีองค์แปดทั้งหมด หน้าที่ของไตรสิกขาในฐานะเป็นพหุสาสนี คือ เป็นคำพร่ำสอนไว้เป็นอันมากดังปรากฏว่า ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นพื้นฐานส่งเสริมกัน คือ ศีลเป็นพื้นฐานส่งเสริมจิต (สมาธิ) จิตเป็นพื้นฐานส่งเสริมปัญญา บุคคลผู้มีความพร้อมสำรวมในศีล อบรมจิตจนตั้งมั่น เจริญปัญญาย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย ศีลเป็นปฏิบัติต่อการก้าวล่วงของกิเลส (วิติกกมกิเลส) เพราะสมาธิเป็นปฏิบัติต่อกิเลสที่กลุ่มรุ่ม (ปริยภูฐานกิเลส) เพราะปัญญาเป็นปฏิบัติต่ออนุสัยกิเลส

สรุป

บทบาทของไตรสิกขาในฐานะเป็นขบวนการให้เกิดวิปัสสนาญาณ เป็นการศึกษาและพัฒนาบุคคล 3 ด้าน คือ ศีลสิกขา ในด้านของศีลสิกขาต้องศึกษาในเรื่องศีล คือเจตนาที่จะงดเว้นไม่ละเมิดข้อห้ามด้านกาย ด้านวาจา ให้งuardความเป็นปกติของความเป็นมนุษย์ผู้ซึ่งมีใจสูงหรือ อาจกล่าวได้ว่าในด้านนี้เป็นการพัฒนาในเรื่องของพฤติกรรม โดยมีส่วนสำคัญที่ควรเน้น คือ การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมให้มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพหรือโลกแห่งวัตถุ หรืออาจกล่าวว่าเป็นการรู้จักใช้อินทรียคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ในการรับรู้โดยไม่เกิดผลเสียหรือเกิดโทษ แต่ให้เกิดผลดีส่งเสริมคุณภาพชีวิต และการฝึกอินทรียให้มีประสิทธิภาพในการใช้งานให้ตาหูเป็น ให้หูฟังเป็นฯ อยู่ในหลักของอินทรียสังวรนั่นเอง การเสพการบริโภคปัจจัย 4 การใช้ประโยชน์จากวัตถุจากอุปกรณ์ต่างๆ รวมทั้งเทคโนโลยีด้วยปัญญาที่รู้ เข้าใจมุ่งคุณค่าที่แท้จริงตามความเป็นจริงของรูปนาม ให้ได้คุณภาพชีวิต ไม่

หลงไปกับคุณค่าเทียมตามค่านิยมที่ผิดๆ เสียคุณภาพชีวิตเรียกว่า กินเป็น บริโภคเป็นใช้เป็น เริ่มด้วยการกินพอดี อันเป็นการปฏิบัติตามหลัก ของโภชนาการที่ถูกต้อง พฤติกรรม จนเกิดปัญญาเป็นที่เข้าใจและสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทาง สังคมและโลก เช่น การอยู่ร่วมกันในทางสังคมโดยไม่เบียดเบียน ก่อความทุกข์ความเดือดร้อน หรือก่อเวรภัย แต่รู้จักมีความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนมนุษย์อย่างช่วยเหลือเกื้อกูล ดำรงตนอยู่ในกรอบของศีล ดำเนินชีวิตตามหลักของศีลให้ความร่วมมือกับการรักษาการศึกษาของสังคม กฎเกณฑ์หรือ กฎหมาย ระเบียบ แบบแผน ของสังคมและวัฒนธรรมที่ตนอาศัยอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข

เอกสารอ้างอิง

- กัลย์ ปิ่นเพชร. (2560). ทุณมนุษย์ : ตัวชี้วัดทุนมนุษย์ระดับองค์การ. *วารสารบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ ในพระบรมราชูปถัมภ์*, 11(2), 193–202.
- อัครศักดิ์ คงสวัสดิ์. (2550). ทุณมนุษย์: การกำหนดตัวชี้วัดเพื่อพัฒนา. กรุงเทพฯ: สมาคมส่งเสริมเทคโนโลยี (ไทย-ญี่ปุ่น).
- ประไพทิพย์ สือพงษ์. (2555). การพัฒนาทุนมนุษย์ให้มีสมรรถนะความสามารถในการแข่งขัน. *วารสารนักบริหาร*, 32(4), 103–108.
- พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (2546). *ทิศทางการศึกษาไทย*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2540). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 9). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2544). *พุทธธรรม (ฉบับเดิม)*. (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.
- พระพุทฺธโฆษาจารย์ (พระคันธจิณฺหาจารย์). (2538). *วิสุทธิมรรคแปล ภาค 1 ตอน 1*. (พิมพ์ครั้งที่ 8). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระอุปัชฌาย์. (2548). *วิมุตติมรรค*. แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พุทธทาสภิกขุ. (2549). *การศึกษาสมบูรณ์แบบ:คือวงกลมที่คุ้มครองโลกถึงที่สุด*. กรุงเทพฯ: อุดมการพิมพ์, ธันวาคม 2549.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542*. กรุงเทพฯ: นานมีบุคส์พับลิเคชันส์ จำกัด.

ศิริภัสสรค์ วงศ์ทองดี. (2557). *การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สาคร สุขศรีวงศ์. (2551). *การจัดการ:จากมุมมองนักบริหาร*. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Park, Won Joo. (2004). *Human Capital & Economic Growth in Japan*. Japan: Institute of Developing Economies Japan External Trade Organization.
